

Batı'nın Kavramlarıyla Müslümanca Din Felsefesi Yapmanın İmkânı: Teizm, Ateizm ve Deizm Kavramlarını İslam Düşüncesiyle İlişkilendirmek Ne Kadar Mümkün?

The Possibility of Making a Muslim Philosophy of Religion with the Concepts of the West: How Possible is it to Relate the Concepts of Theism, Atheism and Deism to Islamic Thought?

Hasan Er

Dr. Öğretim Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

Lecturer, PhD., Ahi Evran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Philosophy

Kırşehir, Türkiye

h.er@ahievran.edu.tr

orcid.org/0000-0001-7412-7635

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 22 February/Şubat 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 09 June/Haziran 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 3 **Pages/Sayfa:** 971-986

Cite as/Atıf: Er, Hasan. "Batı'nın Kavramlarıyla Müslümanca Din Felsefesi Yapmanın İmkânı: Teizm, Ateizm ve Deizm Kavramlarını İslam Düşüncesiyle İlişkilendirmek Ne Kadar Mümkün?". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 971-986. <https://doi.org/10.18505/cuid.1077353>

Er, Hasan. "The Possibility of Making a Muslim Philosophy of Religion with the Concepts of the West: How Possible is it to Relate the Concepts of Theism, Atheism and Deism to Islamic Thought?". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/3 (December 2022), 971-986. <https://doi.org/10.18505/cuid.1077353>

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Hasan Er).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Possibility of Making a Muslim Philosophy of Religion with the Concepts of the West: How Possible is it to Relate the Concepts of Theism, Atheism and Deism to Islamic Thought?

Abstract: Almost all theses produced in the name of religion in modern thought and later in the West were realized in the form of a reckoning with the thought of the Middle Ages. The deism and atheism of the Enlightenment, which saw all kinds of reference sources other than natural theology, which is directly related to the scientific revolution, rational theology, which is the extension of the rationalist philosophy of modern thought, and reason, were produced because of the reckoning with the understanding of medieval religion. For this reason, the positive or negative discourses produced about religion in the mentioned periods should be understood by considering the tension between these two periods. It is obvious that religious philosophies, produced in a period when the understanding of the geometric universe and philosophies centered on the mind were widely accepted, could not remain indifferent to these developments. For example, deism is, on the one hand, the result of the search for an alternative to the elimination of the medieval church institution, on the other hand, it is the theoretical extension of rationalist discourses that eliminates all sources of reference other than reason.

The same interactive situation is valid for the discourses produced about religion in the contemporary Western thought. However, this time, although the tradition of criticism regarding the understanding of religion of the Middle Ages continues to a certain extent, rational religious philosophies produced within the framework of the claims of modern thought and the Enlightenment that prioritizes reason were also criticized. For example, Nietzsche's (d. 1900) "God is dead" statement and Heidegger's (d. 1976) concept of "onto-theology" are criticisms of the absolute acceptance of the metaphysics of being constructed within the epistemic boundaries of man. Apart from this, Marx's (d. 1883) determination that "religion is opium" is directly related to the social processes of Western thought.

As a matter of fact this interactive situation, which we have expressed in the examples, is quite normal when the Western thought's own adventure is taken into account. However, when the mentioned problem and the solutions produced for these problems are generalized to include other societies and thoughts, a reduction problem is experienced. Nietzsche's statement "God is dead", Heidegger's critique of "onto-theology" and Marx's statement that "religion is the opium" does not seem to be meaningless reactions when their historical context is taken into account. Furthermore, deism is not very strange belief for the society lived in the Middle Ages. However, if these discourses about religion are abstracted from their own climate of thought and accepted as a common problem or solution for all cultures and religions other than the West, confusion of meaning will be inevitable. The allegations in question should be understood within the framework of the theoretical, historical and social background that is the source of the problem, and should not be considered general determination that deny all religions and God. The same is true for the terms deism and atheism, which have a meaning and integrity in the tradition of Western thought and are directly related to the West's own religious and philosophical past. Treating these two terms as if they are the common problem of Islam or any other religion without considering the historical ties will not go beyond being a reduction that does not consider the particular existence conditions of other religions. In addition to the examples we gave, the concept that we want to focus on and which we see as a more chronic example of the insertion of a concept that was formed depending on certain historical or social conditions into the meaning world of another religion is theism. The reason why we define theism as a more chronic problem is that it is accepted as a concept compatible with Islamic belief, unlike the concepts of deism and atheism.

In this study, the drawbacks of direct use of the concepts of deism, atheism and especially theism, produced in the tradition of Western thought, as a specific form of the problematic, which is defined as the transfer of a concept that emerged in certain cultural atmosphere to another cultural atmosphere, will be discussed. First, by reviewing the philosophy of religion studies conducted in Turkey, the fact that three concepts mentioned are directly transferred to the philosophy of religion studies carried out in the Islamic world will be presented as a problem and this situation will be defined as the reduction of Islamic belief to some other concepts. The aim to be achieved by emphasizing such a problem is to remind the importance of understanding the principles of Islamic belief in its own meaning, without reducing it to other meanings. This is because every concept produced within the tradition of Western thought is directly related to its own intellectual and practical history. For this reason, when a solution or criticism that is formed in a different sense or dependent on a certain practical past is brought to Islamic thought, the philosophical and practical past of those concepts will also be transferred. However, every belief should be evaluated by considering its own meaning and history. Evaluating this problem through concepts that Islam directly rejects, such as deism and atheism, is more understandable than the concept of theism. However, when it comes to the concept of theism, problem becomes quite complex. Because in almost all sources, Islam is defined as a theistic religion and this is considered as a necessary pre-supposition for the Islamic belief. However, theism is the understanding of God in modern Western thought, in which Descartes's rationalism and

Newtonian mechanics are accepted as the dominant element. Such an understanding of God, built within the epistemic boundaries of the thinking agent, is incompatible with the Islamic conception of God.

Keywords: Philosophy of Religion, Islamic Thought, Western Metaphysics, Theism, Deism, Atheism.

Bati'nın Kavramlarıyla Müslümanca Din Felsefesi Yapmanın İmkânı: Teizm, Ateizm ve Deizm Kavramlarını İslam Düşüncesiyle İlişkilendirmek Ne Kadar Mümkün

Öz: Modern düşünce ve sonrasında Batı'da din adına üretilmiş tezlerin neredeyse tamamı Orta Çağ düşüncesiyle bir hesaplaşma biçiminde gerçekleşmiştir. Bilimsel devrimle doğrudan bağlantılı olan *doğal teoloji*, Modern düşüncenin rasyonalist felsefe anlayışının uzantısı olan *rasyonel teoloji* ve akıl dışında her türlü başvuru kaynağını kusurlu gören Aydınlanma'nın *deizm* ve *ateizmi*, Orta Çağ din anlayışıyla girilen hesaplaşmanın sonucunda üretilmiştir. Bu sebeple bahsi geçen dönemlerde dine dair üretilen olumlu ya da olumsuz söylemler, bu iki dönem arasındaki gerilim dikkate alınarak anlaşılmalıdır. Geometrik evren anlayışının ve aklı merkeze alan felsefelerin yaygın olarak kabul edildiği bir dönemde üretilen din felsefelerinin de bu gelişmelere kayıtsız kalamayacağı ortadadır. Örneğin deizm, bir taraftan Orta Çağ kilise kurumunun elenmesine yönelik bir alternatif arayışının sonucuyken diğer taraftan da akıl dışındaki bütün referans kaynaklarını eleyen rasyonalist söylemlerin teorik uzantısıdır. Çağdaş Batı düşüncesinde dine dair üretilen söylemler için de aynı etkileşim durumu geçerlidir. Ancak bu sefer, Orta Çağ'ın din anlayışına dair eleştiri geleneği belli oranda devam etse de, bunun yanında ve daha etkili olarak Modern düşünce ve Aydınlanma'nın aklı önceleyen iddiaları çerçevesinde üretilmiş akılcı din felsefeleri eleştirilmiştir. Örneğin Nietzsche'nin (öl. 1900) "*Tanrı öldü*" sözü ve Heidegger'in (öl. 1976) "*onto-teoloji*" kavramı, insanın epistemik sınırlarında inşa edilen varlık metafiziklerinin mutlak kabul edilmesine yönelik eleştirilerdir. Bunun dışında Marx'ın (öl. 1883) "*din afyondur*" tespiti de Batı düşüncesinin geçirdiği toplumsal süreçlerle doğrudan bağlantılıdır.

Aslına bakılırsa örneklerde ifade ettiğimiz bu etkileşim durumu Batı düşüncesinin kendi serüveni dikkate alındığında son derece normaldir. Ancak bahsedilen sorun ve bu sorunlara dair üretilen çözüm biçimleri, başka toplum ve düşünceleri de kapsayacak şekilde genelleştirildiğinde bir indirgeme sorunu yaşanmaktadır. Nietzsche'nin "*Tanrı öldü*" sözü, Heidegger'in "*onto-teoloji*" eleştirisi ve Marx'ın "*din afyondur*" tespiti, kendi tarihsel bağlamları dikkate alındıklarında çok da anlamsız tepkiler olarak gözükmektedir. Yine *deizm*, Orta Çağ'ı yaşamış bir toplum için çok da yadırganacak bir inanış değildir. Ancak dine dair üretilen bu söylemler kendi düşünce iklimlerinden soyutlanarak Batı dışındaki bütün kültür ve dinler için ortak sorun ya da çözüm biçimleri olarak kabul edilirse bir anlam kargaşası kaçınılmaz olacaktır. Söz konusu iddialar, soruna kaynaklık eden teorik, tarihsel ve toplumsal arka plan çerçevesinde anlaşılmalı, bütün dinleri ve Tanrı'yı inkâr eden genel tespitler olarak değerlendirilmemelidir. Aynı durum Batı düşünce geleneğinde bir anlamı ve bütünlüğü olan, Batı'nın kendi dinî, felsefî geçmişiyile doğrudan bağlantılı *deizm* ve *ateizm* terimleri için de geçerlidir. Bu iki terimin tarihsel bağları dikkate alınmadan İslam'ın ya da başka bir dinin ortak sorunuymuş gibi ele alınması, diğer dinlerin tikel varoluş şartlarını dikkate almayan bir indirgeme olmaktan öteye gitmeyecektir. Verdiğimiz örneklere ek olarak asıl üzerinde durmak istediğimiz ve belli tarihsel ya da toplumsal şartlara bağımlı bir biçimde oluşmuş bir kavramın başka bir dinin anlam dünyasına sokulmasına dair daha kronik bir örnek olarak gördüğümüz kavram ise teizmdir. Teizmi daha kronik bir sorun olarak tanımlamamızın sebebi, deizm ve ateizm kavramlarının aksine İslam inancıyla uyumlu bir kavram olarak kabul edilmesidir.

Bu çalışmada, yukarıda belli bir kültürel atmosferde ortaya çıkmış bir kavramın başka bir kültürel atmosfere taşınması şeklinde tanımlanan sorunsalın spesifik bir biçimi olarak Batı düşünce geleneğinde üretilen *deizm*, *ateizm* ve özellikle de *teizm* kavramlarının İslam inancına dair açıklamalarda doğrudan kullanılmasının sakıncalarından bahsedilecektir. Öncelikli olarak Türkiye'de yapılmış Din Felsefesi çalışmaları gözden geçirilerek bahsi geçen üç kavramın İslam dünyasında icra edilen Din Felsefesi çalışmalarına doğrudan taşındığı gerçeği bir sorun olarak ortaya konacak ve bu durum İslam inancının başka bazı kavramlara indirgenmesi olarak tanımlanacaktır. Böyle bir sorunu vurgulayarak ulaşılmak istenen amaç ise İslam inanç esaslarının başka anlamlara indirgenmeden kendi anlam bütünlüğü içinde anlaşılmasının önemini hatırlatmaktır. Çünkü Batı düşünce geleneği içerisinde üretilmiş her kavram, kendi düşünsel ve pratik geçmişiyile doğrudan bağlantılıdır. Bu sebeple farklı bir anlam dairesi içinde ya da belli bir pratik geçmişe bağımlı biçimde oluşmuş bir çözüm biçimi ya da eleştiri, aynıyla İslam düşüncesine taşındığında, o kavramların barındırdığı felsefî ve pratik geçmiş de taşınmış olacaktır. Oysa her inanç kendi anlam bütünlüğü ve geçmişi dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu sorunu *deizm* ve *ateizm* gibi İslam'ın doğrudan reddettiği kavramlar üzerinden değerlendirmek *teizm* kavramına göre daha anlaşılır bir durumdur. Ancak *teizm* kavramı söz konusu olduğunda konu oldukça karmaşık bir hal almaktadır. Çünkü hemen hemen bütün kaynaklarda İslam, *teistik* bir din olarak tanımlanmakta ve bu durum İslam inancı için zorunlu bir ön kabul gibi değerlendirilmektedir. Oysa *teizm*, Descartes (öl. 1650) rasyonalizminin ve Newton (öl. 1727) mekaniğinin hâkim unsur olarak kabul

edildiği Modern Batı düşüncesinin Tanrı anlayışıdır. Düşünen öznenin epistemik sınırlarında inşa edilmiş böyle bir Tanrı anlayışı ise İslam'ın Allah tasavvuruna uygun değildir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, İslam Düşüncesi, Batı Metafiziği, Teizm, Deizm, Ateizm.

Giriş

Din Felsefesi araştırmalarında Batı Felsefesi ne derece etkilidir? Böyle bir etki İslam'ın temel dinamiklerini dikkate alan bir Din Felsefesi paradigması kurmaya ne kadar imkân vermektedir? Temel olarak bu iki soru doğrultusunda hareket ettiğimiz bu çalışmada Kur'an'a dayalı bir düşünce dünyasında *Din Felsefesi* ya da *teizm* başlığının yer almasının barındırdığı sakıncalar ifade edilmeye çalışılacaktır. Böyle bir iddiayı zorunlu kılan şey ise Batı'da üretilen dini-felsefi söylemlerin tamamının Batı'nın kendi tarihiyle olan sıkı ve organik bağıdır. Batı'da üretilmiş dini bir söylemi İslam başlığı altında kullanırken, söz konusu ilişki durumunu dikkate almayan her türlü açıklama İslam'ın temel bazı dinamiklerinden uzaklaşmamıza neden olacaktır. Çünkü günümüzde dinî düşünce ve yaşam biçiminin lehinde ya da aleyhinde Batı'da üretilen her iddia, Orta Çağ Batı düşüncesinin dine dair görüşleriyle ve özellikle de modern düşüncenin dinin lehinde veya aleyhindeki görüşleriyle bir hesaplaşma çerçevesinde üretilmiştir.¹

Aslına bakılırsa İslam düşüncesinde Din Felsefesi çalışmaları icra edilirken Batı düşünce geleneğinde üretilen konuların Batı'nın kendi şartları dikkate alınarak çözümlenmesi gerektiği tespiti sıkça dile getirilmektedir. Ancak her ne kadar böyle bir söylem yaygın olarak kullanılsa da yine de biz, İslam üzerine üretilen Din Felsefesi çalışmalarının ciddi bir bölümünün Batı düşünce dünyasının güdümünde gerçekleştirildiği iddiasındayız. Söz konusu durumu ise bir indirgeme olarak nitelemekteyiz.

Bu konuyu değerlendirirken günümüz Batı düşüncesinin oluşumunda etkili olan iki dönem çerçevesinde hareket edilecektir. Söz konusu dönemlerle doğrudan bağlantılı bir biçimde üretilmiş bazı kavramlardan örnekler verilerek, bu kavramlardan *teizmin* İslam düşünce biçimine çok da uygun olmadığı sonucu temellendirilmeye çalışılacaktır. Modern Batı düşüncesindeki Din Felsefesi tartışmalarında dikkate alınması gereken ilk dönem Orta Çağ düşüncesidir. Diğer dönem ise Descartes tarafından temelleri atılan ve Kant'ın (öl. 1804) eleştirel felsefesiyle gücünü kaybetmeye başlayan Modern düşüncedir. İlk olarak, Orta Çağ düşüncesinin Batı'daki din felsefelerine etkisi ve bu minvalde oluşmuş bir Din Felsefesi'nin İslam düşüncesine ne kadar uygulanabilir olduğu konusu ele alınacaktır.

Bu makalede genel anlamda Türkiye'deki Din Felsefesi çalışmalarının söz konusu üç kavramla ilgili bakış açıları dikkate alınmıştır. Bu çalışmaların geneli, her ne kadar Batı'da üretilmiş kavramların İslam'la ilişkilendirmesi noktasında bazı hususlara dikkat edilmesi gerektiğine değinmiş olsalar bile, yine de İslam düşüncesiyle bağlantılı olmayan bazı sorun ve çözüm biçimlerini sanki İslam düşüncesinin zorunlu bir unsuruymuş gibi ele alarak indirgeyici bir tutum sergilemektedirler. İslam nazarından bakıldığında eleştirilen ve İslam inancına uymadığı genel kabul görmüş olan *deizm* ve *ateizm* kavramları, birçok kaynakta İslam düşüncesinin cevap üretmek ya da belli bir duruş sergilemek zorunda olduğu iki inanış biçimi olarak ele alınmaktadır. *Teizm* ise İslam'la uyumlu bir inanış biçimi olarak kabul edilerek İslam *teistik* dinler arasında tasnif edilmektedir.² Oysa başka bir düşünce evreninde üretilmiş sorun ve çözüm biçimlerini evrenselleştirerek genel bir söylem haline getirmek dinlerin kendi tikel özelliklerinin gözden kaçırılmasıyla sonuçlanacaktır. Birçok kaynakta Batı düşünce geleneğinde üretilmiş felsefi söylemlerden yola çıkarak dinleri tek bir potada toplayan genel çözümler üretildiğine tanıklık etmekteyiz.³ Bunun yanında Batı düşüncesinin kendi epistemik ve pratik sınırlarında inşa edilmiş din felsefelerine başvurmanın oldukça riskli olduğundan bahseden kaynaklar da

¹ Aynı tepkisel durum Orta Çağ düşüncesi ile Modern düşünce arasında da yaşanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. John Robertson, *Aydınlanma - Kısa Bir Giriş*; çev. Mustafa Kemal Sağlam (Ankara: Pruva Yayınları, 2019); Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*; çev. Emre Arslan (Ankara: Doruk Yayınları, 1999).

² Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999); Aydın Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı - Teistik Perspektif* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014); Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999); Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açardan İman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997); Emine Gören Bayam, *Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Önbilgisi ve İnsan Hürriyeti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Nebi Mehdiyev, *Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar Ve Tanrı İnancının Rasyonelliği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007); Yusuf Tan, *Din Felsefesinde Teizm-Ateizm Tartışmalarında Kullanılan Kanıtların Mantıksal Analizi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); İbrahim Yıldız, *Teizm Ve Ateizm: Delilci Kötülük Problemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

³ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti* (Ankara: Kitâbiyat Yayınları, 2004); Latif Tokat, *Din Felsefesi Yazıları* (Ankara: Elis Yayınları, 2015); Betül Akdemir, *Çağdaş Din Felsefesinde Mistik Tecrübenin Epistemolojik Boyutu: Bağlamsal Yaklaşım Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

mevcuttur.⁴Zaten genel anlamda Batı'nın inanç geçmişini ele alan kaynaklar incelendiğinde bu durum net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.⁵

1. Batıda Üretilen Dinî Söylemlerin Tarihsel-Teorik Kökenleri

Orta Çağ düşüncesi söz konusu olduğunda Batı düşüncesinde her zaman negatif bir bakış ön plana çıkmaktadır. Zaten Modern felsefe de geniş ölçüde Orta Çağ düşüncesine karşı geliştirilen eleştirel söylemlerden oluşmaktadır. Din söz konusu olduğunda ise modern düşünce ve sonrasında, genel bakışa paralel olarak Orta Çağ'ın din algısına karşı da olumsuz bir duruş olduğu aşikârdır. Tam da bu nokta Batı'da üretilen bazı dini söylemlerin İslam açısından neden kullanışlı olmadığı konusuna açıklık getirmektedir. Modern felsefenin ve özellikle Aydınlanma filozoflarının dinin yanında ya da karşısında takındıkları tavır, doğrudan Orta Çağ'ın din algısına karşı takınılmış bir tavidir.⁶Bu noktada modern dönemde üretilen dini söylemlerin dinin karşısında ateist bir söylem olmasının ya da inanç merkezli bir söylem olmasının konumuz açısından çok da önemi yoktur. Çünkü bu çalışmada bizim asıl vurgulamak istediğimiz şey, ister ateist ister deist ya da inanç merkezli olsun, modern dönemde üretilmiş her dini söylem Orta Çağ'ın dini görüşlerine karşı gösterilmiş bir refleks olduğu için, bu tür söylemlerin İslam düşüncesine aynıyla taşınmasının sakıncalı bazı sonuçlara sebep olacağıdır.

Örneğin Modern düşüncede, özellikle de Aydınlanma düşüncesinde dinin ya da Tanrı'nın inkârı biçimindeki birçok eleştiri, Orta Çağ'ın din algısı çerçevesinde üretildiği durumu dikkat alınarak değerlendirildiğinde aslında söz konusu inkârın dinin özüne değil de kiliseye karşılık olduğu gerçeğiyle karşılaşırız.⁷Yani modern düşüncede özellikle Aydınlanma düşünürleri tarafından eleştirilen şey evrensel anlamda bir dini düşünce değil kilise tarafından temsil edilen düşünce ve uygulamalardır.⁸ Hatta burada yapılan şey din adına kiliseye karşı verilen mücadele olarak bile adlandırılabilir, başka bir ifadeyle reform hareketleri Hristiyanlığın kiliseye karşı verdiği bir mücadele olarak nitelendirilebilir. Bu tarihsel gerçek dikkate alınmadan, İslam düşüncesi içerisinde Batı reform hareketinin bir benzerini gerçekleştirmeye ya da böyle bir benzerlik kurmaya çalışmak konuyu kendi zemini dışına taşımak olacaktır. Ya da Aydınlanma düşüncesi içerisinde üretilen dinle ilgili söylemleri kendi zemininden çıkarıp söz konusu söylemleri doğrudan İslam inancının eleştirisi için bir malzeme olarak kullanmak konu bütünlüğünden tamamen uzaklaşmak anlamına gelecektir.

Bu noktada verilebilecek bir diğer örnek de modern Batı düşüncesinin ve özellikle de Aydınlanma düşüncesinin yaygın din algısı *deizm*dir.⁹ Doğrudan Orta Çağ'daki kilise baskısına karşı kilise kurumunu aradan çıkararak sorunu çözüme kavuşturmak için üretilmiş¹⁰ meşru bir refleks olarak görebileceğimiz *deizm* de aynı şekilde bahsi geçen tarihi arka plan dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Kilisenin Tanrı adına hayatın her alanına müdahil olduğu bin yıllık bir dönemden sonra, din işleri ile dünya işlerinin arasına kalın bir çizgi çekerek kilisenin kendi alanına çekilmesi, hatta hayatın tamamından elini çekmesi biçiminde bir söylem ve pratiğin üretilmesi¹¹ çok da anlaşılabilir bir durum değildir.¹² Bu durum dinin ya da Tanrı'nın doğrudan kendisine karşı alınmış negatif bir tavır değil tarihsel bir problemin çözümüne dair üretilmiş ve kendi konjonktürü içinde çok da anlamlı olan bir çözümdür. Bu sebeple, kişi ile Tanrı arasındaki her aracı kurumun elenmesi şeklindeki deistik çözüm biçimleri, bu tarihsel geçmiş çerçevesinde ele alınmalıdır. Haliyle kendi tarihsel şartlarında Batı toplumuna özel bir anlamı olan *deizmin*,¹³ bu tarihsel bağlarından dolayı İslam dini içerisinde kendine yer bulması çok da mümkün gözükmemektedir. Bu cümlelerle ulaşmak istediğimiz öncelikli

⁴ Aliye Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine* (İstanbul: Köprü Yayınları); Aliye Çınar, *Rasyonel Teoloji* (İstanbul: Köprü Yayınları, 2018).

⁵ Etienne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, çev. Mehmet S. Aydın (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999); Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi - İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Arayışı*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu (Ankara: Ayraç Yayınları, 1998); Francis Macdonald Cornford, *Dinden Felsefeye - Batı Nazariyatının Kökenleri Üzerine*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020).

⁶ Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 384.

⁷ Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 388, 389; Abdurrahman Aliy, *Felsefenin Tanrısı - Felsefi Teolojiye Giriş* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), 31,32.

⁸ Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 139.

⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, 180-186; Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*, 50.

¹⁰ Çınar, *Rasyonel Teoloji*, 17; Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*, 52.

¹¹ Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 64.

¹² Erol Çetin, *Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler*, (İstanbul: Hiper Yayınları, 2019), 122.

¹³ Orta Çağ sonrasında Deizm kavramının çıkışı serüveni ve Batı'da yeni bir çözüm biçimi olarak sunulması hakkında bk. Çetin, *Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler*, 44.

hedefimiz, *deizmin* İslam'a uygunluğu biçimindeki bir iddiayı elemek değildir ki zaten böyle bir iddia çok da dile getirilmemektedir. Bundan daha öncelikli olarak biz, İslam'a karşı üretilen bazı olumsuz eleştirilerin *deizm* çerçevesinde yapılmasının uygun olmadığına dikkat çekmek istiyoruz. İslam düşünce dünyasına yabancı bir zeminde üretilmiş bir çözüm biçiminin İslam düşüncesindeki bir sorunsala çözüm sunmaya çalışması ciddi bir takım sapmalara neden olacaktır. İslam'ın, Orta Çağ'da kilise kurumunun uygulamalarına karşı üretilen çözüm biçimlerini gerektirecek tarihi bir geçmişe sahip olmadığı ortadadır.¹⁴ Doğrudan kilise kurumuna dönük üretilen bu inanış biçiminin bütün dinlerin bir alternatifi olarak evrensel bir çözüm biçimi haline getirilmesi, diğer dinlerin inanç biçimlerinin ve söylemlerinin kendine özel şartlarının ihmal edilerek konunun mecrasından çıkarılması ve kendi otantik anlamından uzaklaştırılması anlamına gelecektir.

Yine modern Batı düşüncesinde *ateistik* iddia olarak kabul edilen bazı söylemlerin, Batı'nın kendi tarihsel şartlarında oluştuğunu, bu sebeple de bahsi geçen iddiaların aslında genel anlamda dinlerin ve Tanrı'nın inkârı için üretilmediklerini gözlemlemekteyiz. Karl Marx'ın "*din afyondur*" sözü, Fredrich Nietzsche'nin "*Tanrı öldü*" sözü ve Martin Heidegger'in *onto-teoloji* adı altında klasik Batı düşüncesinin dinî söylemlerine bir eleştiri olarak dillendirdiği görüşleri örnek olarak gösterilebilir. Birçok kişi bu söylemlerden yola çıkarak adı geçen üç filozofun görüşlerinin bir çeşit *ateizm* olduğunu iddia edebilmektedir. Burada hedefimiz bu filozofların dine dair görüşlerini incelemek değildir. Ancak her üç filozofun yukarıda ifade edilen görüşlerinin kendi tarihsel şartlarıyla birebir uyumlu olduğunu da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Hatta bu filozofların din karşıtı gibi görünen bu iddiaları birçok düşünür tarafından tasvip görmekte, dini inanç lehine bir söylem olarak değerlendirilmekte ve kullanılmaktadır.¹⁵ Çünkü bu görüşler Batı geleneğinin metafizik din algısına karşı yapılmış eleştirileridir¹⁶ ve bu tür eleştiriler bir Müslümanı rahatsız edecek nitelikte olmadığı gibi belli yönlerden İslam düşüncesini destekler mahiyettedir.

Marx'ın "*din afyondur*" sözü 19. yüzyıl Avrupa ekonomi politliğini ve Hristiyanlığın varlıkla olan bağına doğrudan hedef alan bir söylemdir.¹⁷ Bu ifade Avrupa toplumunun 19. Yüzyılda, mevcut Hristiyan inancının söylem ve pratiklerinden de beslenerek gerçekleşen ekonomik dönüşümün olumsuzluklarının bir yönünü göstermek için kullanılmıştır. Marx'a göre mevcut ekonomik yapının, sermaye sahipleri lehine ayakta tutulması için kullanılan aracı kurumlardan biri de dindir. Alt yapı-üst yapı dikotomisine bağlı olarak işleyen bu toplumsal yapı, sermaye sahiplerinin işçi ve köylüyü sömürmesine imkân sağlayan bazı kurumlarca desteklenmektedir. Bu sistemde din, ezilen kesimlerin, kendilerini ezenlere karşı haklarını korumalarını engelleyen bir unsur yani kişilerin beyinlerini uyuşturan bir afyon rolü görmektedir.¹⁸ Aslına bakılırsa bu iddia ilk defa ve sadece Marx tarafından dile getirilmemiştir. Dinin bireyleri ya da toplumu sömürmek için bir araç olarak kullanıldığı iddiasının tarihi oldukça eskidir. İslam geleneği de bu konuda oldukça fazla örneğe sahiptir.¹⁹ Cahiliye dönemi Mekkesinde yapılanın da bu olduğu tarihsel olarak bilinmektedir. Kâbe, Mekke'nin ileri gelenlerinin kendi politik ve ekonomik pozisyonlarını sürdürmek için kullandıkları bir ticarethaneden başka bir şey değildir. Putperest inanışlar bu ekonomik imkânın korunması için söz konusu yöneticilerce sürekli canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Tabi ki bu örnekler Marx'ın söylemini meşrulaştırıcı örnekler değildir. Ancak Marx'ın "*din afyondur*" sözü, tarihsel bağlamı dikkate alınmadan teolojik bir tartışmanın parçası kılınarak bütün dinleri hedef alan *ateistik* bir ifade olarak algılanmamalı, dönemin ekonomi-politiği çerçevesinde çözümlenmelidir. Marx'ın içinde bulunduğu toplumun tarihsel geçmişiyle organik bütünlük içinde olan dine dair söylemleri, doğrudan kendi tarihinin bir sorunsalına çözüm arama gayretinin sonucunda oluşmuştur. Bu söylemleri kendi konjonktürel şartlarından soyutlayıp, İslami sosyalizm gibi bir kavram üretmek ya da komünizmi doğrudan bir din düşmanlığı olarak tanımlamak konuyu kendi anlam bütünlüğünden uzaklaştırarak başka boyutlara taşımak olacaktır.

Bunun yanında Nietzsche'nin "*Tanrı öldü*" sözü²⁰ de birçokları tarafından üretildiği zeminin dışına çıkarılarak inanç konusunda olumsuz yargı bildiren bir ifade olarak yorumlanmakta, Nietzsche'nin genel anlamda Tanrı'yı inkâr ettiğini ifade eden *ateistik* bir söylem olarak değerlendirilmektedir. Ancak Nietzsche'nin yazdıklarına bütüncül bir şekilde baktığımızda, bu ifadenin

¹⁴ Çetin, *Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler*, 121.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Demirhan (ed.), *Nietzsche ve Din*, (Ankara: Nirengi Kitap, 2012).

¹⁶ Jean-Luc Marion, "The "End of Metaphysics" as a Possibility", *Religion After Metaphysics*, ed. Mark Wrathall (Cambridge: Cambridge University Press), 168.

¹⁷ Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997) 46.; Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 74.

¹⁸ Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 1997) 191, 192.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Henry Laoust, *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fırlı, Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999); Ferhat Koca, *İslam Düşüncesinde Selefilik - Genel Karakteristiği ve Günümüzdeki Motivasyonları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

²⁰ Frederick Nietzsche, *Şen Bilim*, çev. Levent Özşar (Bursa: Asa Kitabevi, 2003), 130.

Modern felsefede üretilen rasyonel-metafizik bir kavram olarak Tanrı söylemine ya da Hristiyan teoloji geleneğine dair bir eleştiri olarak kullanıldığını fark etmekteyiz.²¹ Yani bu ifade ideal anlamda bütün dini söylemlerin ve inançların eleştirisi ya da inkârı değil, sadece öznenin epistemik sınırlarına indirgenmiş bir söylem biçimi olan *rasyonel teolojiye* ve Batı metafizik geleneğine karşı üretilmiş bir eleştiridir.²² Bu ise bırakın bütün inanç sistemlerinin yok sayılması gerektiği fikrini, aksine bir çok inançlı için kendi dini inançlarının lehine bir argüman olarak dahi kullanılabilir bir iddiadır. Yani ilk bakışta *ateistik* bir söylem olarak görünen ancak aslında Nietzsche'nin modern düşünceye ve Aydınlanma felsefesinin hümanist epistemolojisine karşı geliştirdiği bütün felsefi eleştirisinin bir parçası olan “*Tanrı öldü*” ifadesi, Batı'nın felsefi-teolojik geçmişi dikkate alındığında, epistemik sınırlara mahkum edilmiş dini-metafizik söylemlere karşı bir eleştiridir.²³ Nietzsche'nin felsefi eleştirisi; özneyi akılla eşitleyen rasyonel-hümanist düşünceyi, düşünce faaliyetinin epistemik sınırlara sıkıştırılmasını, özne-nesne dikotomisinin sağladığı dolayımın zorunluluğunu ve mekanistik-sistematik felsefi söylemi karşısına almaktadır. Bu felsefi dönüşüm diğer bütün alanlarda olduğu gibi din alanında da etkisini gösterir. Yani Nietzsche'nin “*Tanrı öldü*” sözü, inançla ilgili bir duruş olmaktan ziyade aslında Batı Felsefesi'nin Sokrates'ten beri metafizik yapma biçiminin radikal eleştirisidir.²⁴ Bu sebeple bu söylem Batı düşüncesinin metafizik-dini geçmişi dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Buradan yola yola çıkarak dünyanın bütün dinlerini kapsayan salt *ateistik* bir eleştiri ve söylem üretmek konuyu kendi anlam çerçevesinden uzaklaştırmak olacağı gibi diğer dinler de başka anlam sınırlarına indirgenmiş olacaktır. Nietzsche'nin “*Tanrı'nın türbeleri, mezarları değilse nedir bu kiliseler?*”²⁵ sözleri de onun din eleştirisinin doğrudan Batı Hristiyan teolojisiyle ilişkisini ifade etmektedir:

Heidegger de, *onto-teoloji* eleştirisi Batı düşünce tarihiyle bağı ihmal edilerek anlaşıldığı için Nietzsche'yle aynı kaderi paylaşan başka bir filozoftur. Nietzsche'nin başlattığı radikal eleştiri geleneğini kendi üslubunca devam ettiren Heidegger'in *onto-teoloji* eleştirisi²⁶ bazılarınca *ateistik* bir söylem olarak kabul edilmiş ve bu tez üzerinden hareket ederek din karşıtı bir teori üretilebileceği düşünülmüştür.²⁷ Buna karşın Heidegger'in bu tezinin, dini düşünceye, dini rasyonel düşüncenin sınırlarında ifade etmeye çalışan Batı metafizik geleneğine göre daha yakın olduğu şeklindeki yorumlarla da karşılaşmaktayız.²⁸ Birilerince bütün dinlerin inkârı olarak değerlendirilen *onto-teoloji* eleştirisi, başka birileri tarafından, dini söyleme Batı metafizik geleneğinin ürettiği rasyonel dini söylemden daha yakın olduğu kabul edilerek söz konusu eleştirinin doğrudan bütün dinlere yönelik olmadığı, Batı geleneğinde üretilen akıl merkezli ya da Heidegger'in ifadesiyle “*varlığın varoluşa indirgendiyi*”²⁹ bir felsefe yapma biçimiyle üretilen ve insanın kendi subjektif sınırlarında inşa ettiği metafizik söylemlere karşı olduğu ifade edilmektedir. Burada yapılan şey, tam da Nietzsche'nin yaptığı gibi, Batı metafiziğinin, özellikle de modern felsefe ve Aydınlanma felsefesinin yaygın söylemleri çerçevesinde üretilmiş Hristiyan teolojisinin eleştirisidir³⁰ ve bu sebeple tartışma bu çizgide devam etmelidir.

²¹ Robert Pippin, “Love and Death in Nietzsche”, *Religion After Metaphysics*, ed. Mark Wrathall (Cambridge: Cambridge University Press), 8; Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 75.

²² Gianni Vattimo, “After Onto-theology: Philosophy Between Science and Religion”, *Religion After Metaphysics*, ed. Mark Wrathall (Cambridge: Cambridge University Press), 33; Michel Haar, “Nietzsche'nin Arayışı - Nietzsche ve İlahi Olanın Dönüşümü”, çev. Ahmet Demirhan, *Nietzsche ve Din*, ed. Ahmet Demirhan (Ankara: Nirengi Kitap, 2012), 197.

²³ Mark Wrathall, “Introduction: Metaphysics and Onto-theology”, *Religion After Metaphysics*, ed. Mark Wrathall (Cambridge: Cambridge University Press), 3; Allan Magill, *Aşırılığın Peygamberleri - Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, çev. Tuncay Birkan (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998), 176.

²⁴ Martin Heidegger, *Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü ve Dünya Resimleri Çağı*, çev. Levent Özşar (Bursa: Asa Yayınları, 2001), 17; Magill, *Aşırılığın Peygamberleri*, 106.

²⁵ Nietzsche, *Şen Bilim*, 130.

²⁶ Iain D. Thomson, *Heidegger - Ontoteoloji - Teknoloji ve Eğitim Politikaları*, çev. Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2012) 3; Wrathall, “Introduction: Metaphysics and Onto-theology”, 2.

²⁷ Jacques Derrida, “İnanç ve Bilim”, çev. Mehmet Emin Özcan, *Din*, ed. Jacques Derrida, Gianni Vattimo (Ankara: Dost Kitabevi yayınları, 2014), 68.

²⁸ Recep Alpyağılı, *Kıta Avrupası Din Felsefesi ve Mistik Gelenekler* (İstanbul: İz yayımları, 2016), 85.

²⁹ Kasım Küçükcalp, *Batı Metafiziğinin Dekonstrüksiyonu: Heidegger ve Derrida* (İstanbul: Sentez Yayınları, 2008), 173.

³⁰ Martin Heidegger, *Metafizik Nedir?*, çev. Yusuf Örnek (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2009) 21; Adriaan Peperzak, “Religion After Onto-theology?”, *Religion After Metaphysics*, ed. Mark Wrathall (Cambridge: Cambridge University Press), 105.

2. Teizm Eleştirisi

Batı düşüncesinde üretilen *deizm* ya da *ateizm* söylemlerinin, kendi tarihsel şartları dikkate alınmadan başka dinler için doğrudan kullanılması hususunda bu söylenenlerin yeterli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Batı'da üretilen bazı kavramların kendi bağlamlarından koparılarak İslam düşüncesine dâhil edilmesinin sakıncalarıyla ilgili öncelikli olarak üzerinde durmak istediğimiz konu *teizm*dir. Deizm ve ateizm nihayetinde dinin aleyhinde söylemlerdir ve her din doğal olarak hem *deizme* hem de *ateizme* karşı negatif bir duruş sergilemek durumundadır. Ancak Batı geleneğinde üretilen *teistik* söylem türleri için aynı durum geçerli değildir. Yani Batı Felsefesi'nde üretilen *teizm* kavramı birçok Müslüman din felsefecisi tarafından kabul edilmiş hatta İslam'ın *teistik* bir din olduğu yıllardır ders kitaplarında yer almıştır. Ancak bize göre, Batı düşünce geleneğinde üretilen ve sanki dinin lehineymiş gibi görünen bazı iddialar en az *deizm* ve *ateizm* kadar sorunludur. Yani Batı metafizik geleneği içerisinde üretilen ve dinin ve Tanrı inancının lehine gibi gözükken birçok teorinin de, tıpkı *deizm* ve *ateizm* gibi dini düşünceye zarar verdiğini düşünmekteyiz. Batı Felsefesi içinde üretilen ve *rasyonel teoloji* ya da *doğal teoloji* olarak adlandırılan dini söylemin³¹ bugün hala Din Felsefesi çalışmalarına nasıl etki ettiğine ve bu söylem biçiminin alanın uzmanlarınca nasıl İslam düşüncesine uygun hale getirilmeye çalışıldığına dair oldukça fazla örneğe sahibiz.³² Hatta söz konu bakış açısının Batı Felsefesi'nde gücünü kaybetmiş olmasına rağmen Türkiye'de yapılan Din Felsefesi çalışmalarında bu bakış açısının en az eskisi kadar yaygın olduğuna tanıklık etmekteyiz. Ancak biz bu durumu bütün unsurlarıyla değerlendirmeyi hedeflemiyoruz. Bizim bu çalışmada asıl vurgulamak istediğimiz şey, *rasyonel teoloji* ya da *doğal teoloji* kavramlarıyla da eşitleyebileceğimiz³³ ve İslam inanç esaslarına çok da uygun olamayan bir kavram olarak değerlendirdiğimiz *teizmin* İslam'la eşleştirilmesinin eleştirisidir.

Dinin lehine gibi gözükse de ve hemen hemen her platformda mutlak kabul edilmiş bir kavram olarak kullanılsa da *teizm* kavramının tekrardan tartışmaya açılması gerektiğini düşünmekteyiz. *Rasyonel teoloji-doğal teoloji* için yapılan eleştirilerle paralel kabul edilebilecek bu eleştiriyi, doğrudan *teizm* eleştirisi olarak ortaya koyup konunun daha iyi anlaşılmasını ve hiç sorgulanmadan İslam düşüncesiyle uyumlu kabul edilen bu kavramın aslında İslam'ın temel söylem biçimine çok da uygun olmadığını göstermek istiyoruz. Yukarıda da değindiğimiz gibi, *ateizm* ve *deizm* konuları zaten din karşıtı ya da dinde yapısal değişiklik hedefleyen söylemler olduğu için bu kavramların karşısında durulmasının inançlı bir Müslüman açısından anlaşılması zor bir tarafı yoktur. Ancak Tanrı'yı ve peygamberliği kabul eden bir inanç biçimi olarak tanımlanan *teizm* için ise durum farklıdır. Dine karşı olumlu bakışından dolayı *teizm* kavramı Müslümanlar tarafından kabul görmüş, yazılan birçok kaynakta İslam teistik bir din olarak tanımlanmıştır ve tanımlanmaktadır. Oysa İslam'ın *teistik* bir din olarak tanımlanması, her ne kadar *ateizm* ve *deizm* gibi inkâr ve köklü değişiklikler içermese de, başka bazı yönleriyle sakıncalar doğuran bir söylemdir.

Teizm kavramıyla genel hatlarıyla Modern Batı düşüncesi bünyesinde üretilen din anlayışına işaret etmekteyiz.³⁴ Aslında bu eleştiriyi Antik Yunan felsefesinden Modern döneme kadar üretilen Tanrı görüşlerine de yöneltmek mümkündür. Ancak konunun dağılmaması ve bugünkü *rasyonel teoloji* söylemlerinin asıl kaynağı olduğunu düşündüğümüz için çalışmamızın sınırlarını modern felsefeyle belirlemeyi uygun gördük. Bu çalışmayla asıl yapmak istediğimiz şey ise; *teizmin* Tanrı tasavvuru gerçekten İslam'ın Allah inancıyla uygun mu? ya da Allah *teistik* bir kavram mı? gibi bir sorunsalı tartışmaktır.

Modern Batı Felsefesi'nin rasyonalite, nesnellik, mekanizm, determinizm, matematiksellik, bilimsellik gibi üst anlatılarının tamamının bu döneme ait din felsefelerinde belirgin bir biçimde yer aldığını görmekteyiz.³⁵ Yani Modern düşüncede ve Aydınlanma felsefesinde üretilen din felsefeleri, o dönemin felsefe yapma biçimlerinin dine uygulanmış hâlidir. Hatta Modern düşüncede dinin aleyhine üretilen felsefeler dâhi Tanrı inancının olanaksızlığını ortaya koyarken, dönemin rasyonalist yöntemlerini kullanarak yine o zamanın yaygın anlayışına uygun olarak üretilen rasyonel Tanrı düşüncesini inkâr etme yönünde gerçekleşmiştir.³⁶

³¹ David K. Clark, "Faith and Foundationalism", *The Rationality Of Theism*, ed. Paul Copan, Paul K. Moser (New York: Routledge, 2004), 43.

³² Ayrıntılı bilgi için bk; Recep Alpyağılı, *Kıta Avrupası Din Felsefesi ve Mistik Gelenekler*; Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*; Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*; Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*; Tokat, *Din Felsefesi Yazıları*.

³³ Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 388.

³⁴ Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 189.

³⁵ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 63; Ayrıca bu tür dinî düşünce örnekleri için bk. William Paley, *Natural Theology*, ed. Matthew D. Eddy, David Knight (New York: Oxford University Press, 2006); G. W. F. Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, çev. Doğan Naci Kadioğlu (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2018); Rene Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. İbrahim Ethem Mesut (Erzurum: Babil Yayınları, 2000).

³⁶ George Marsden, "The Collapse of American Evangelical Academia", *Faith and Rationality Reason and Belief in God*, ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff (London: University of Notre Dame Press, 1983), 254.

Bu dönemin en belirgin niteliği olan akılla kesinlik ve nesnellığe ulaşılabilceği fikri, din felsefelerine de yansımış, bilimde ve felsefede aranan kesinlik ve nesnellik, Tanrı söz konusu olduğunda da aranır olmuştur. Nesnel, kanıtlanabilir Tanrı anlayışının yaygın olduğu modern dönemde din,³⁷ doğa bilimlerindeki evrensellik ve matematikselliğe dayanan kesinlik fikrinin kendisine dayatıldığı bilimsel bir alan olarak tanımlanmıştır.³⁸ Bu felsefe yapma biçimi, zamanla akıl dini doğrultusunda geliştirilen felsefi bir teoloji olarak karşımıza çıkacaktır.³⁹ Aslına bakılırsa bu, din alanı içinde yapılan bir düşünce faaliyeti değil dinden uzaklaştırılmış ve özgürleştirilmiş bir felsefedir. Çünkü bu felsefelere göre, akıl ve imanın hakikatleri birbirine uygun ve paralel olduğu için imanın ulaştıracağı hakikate rasyonel faaliyetle de ulaşmak mümkündür.⁴⁰ Burada yaşanan indirgeme, Orta Çağ'da yaşanan dini, farklı bir biçimde yeniden inşa ederek rasyonel ve evrensel bir din oluşturma şeklinde gerçekleşmiştir.⁴¹ Mevcut dini bütün yönleriyle rasyonel hale getirme,⁴² dinde yer alan ve rasyonel olmayan bütün unsurların, mesela mitolojik kabul edilen ayet ve anlatıların, elenmesi şeklinde icra edilmiştir.⁴³ Modern felsefenin ürünü olan bu yeni din anlayışına göre Tanrı'nın varlığına sadece akla uygun hale getirilmiş vahiyle ulaşılabilir.⁴⁴ Aklın olduğu yerde vahiy zorunlu değildir, hatta mitolojilerden arındırılmamış mevcut haliyle vahiy sadece bir engeldir.⁴⁵ Aslında bu durum vahyedilmiş din sınırlarında icra edilen teolojinin yerinden edilmesi, bunun yerine vahiyden tamamen, özgürleştirilmiş öznenin epistemik sınırlarında üretilen yeni bir dini söylemin kabul edilmesi anlamına gelmektedir.

Tanrı meselesini bir bilgi ve nesnellik meselesi olarak tanımlayıp Tanrı bilgisine ulaşmanın yolu olarak da akli önceleyerek aslında Tanrı'yı akli bir ilkeye, ilk nedene, kavrama ya da varlığa indirgeyen bu felsefe yapma biçimi, akla yaptığı vurgu nedeniyle *rasyonel teoloji* olarak adlandırılmıştır.⁴⁶ Acaba bir Müslümanın Allah'la girdiği ilişki ve inançları, sadece akıl sınırlarında açıklanabilir mi? Descartes'in, Leibniz'in (öl. 1716) ya da Kant'ın felsefelerine baktığımızda, Tanrı'nın, bu filozofların kendi düşüncelerindeki rasyonel bütünlüğü sağlamak adına düşüncelerinin merkezine koymak zorunda kaldıkları bir kavram olmaktan başka bir rolü olmadığını görürüz.⁴⁷ Her ne kadar nesnel bilgiye ulaşma yolunda akla sınırsız güç yüklemesi nedeniyle modern felsefeyi eleştirmiş olsa da Kant'da da Tanrı kavramı yine ahlakî bir zorunluluk olmanın ötesine geçememiştir.⁴⁸ Bütün bu örneklerde Tanrı, düşünsel bütünlüğün sağlanabilmesi için kullanılması zorunlu olan bir kavram, bir dayanaktır.⁴⁹ Bu ise kişinin kutsal olanla girdiği ilişkiyi açıklama noktasında sınırlı bir tanımlamadır. Descartes'te Tanrı, gerçekliğin garantörüdür⁵⁰ yani Tanrı kavramı gerçeklik dünyasını temellendirmek için temel sağlar.⁵¹ Bu Tanrı istediği dünyayı yaratabilir ancak gerçekliği yaratırken matematiksel tutarlılığı olan bir dünya yaratmak zorundadır.⁵² Söz konusu anlayışta öncelikli sorun Tanrı'nın varlığı değil, dönemin hâkim

³⁷ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, çev. Gürsel Aytaç (Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2013), 63.

³⁸ Robert C. Koons, "Science and Theism: Concord, Not Conflict", *The Rationality Of Theism*, ed. Paul Copan, Paul K. Moser (New York: Routledge, 2004), 82,83; Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 379, 381.

³⁹ Örnek olarak bk. Paley, *Natural Theology*.

⁴⁰ Nicholas Wolterstorff, "Can Belief in God Be Rational If It Has No Foundations?", *Faith and Rationality Reason and Belief in God*, ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff (London: University of Notre Dame Press, 1983), 135,144.

⁴¹ Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 325, 384.

⁴² J. Macbride Sterrett, *Modernism in Religion* (New York: The Macmillan Company, 1922), 53; Çınar, *Rasyonel Teoloji*, 18.

⁴³ Francis J. Beckwith, "Theism, Miracles, and the Modern Mind", *The Rationality Of Theism*, ed. Paul Copan, Paul K. Moser (New York: Routledge, 2004), 221; Çınar, *Rasyonel Teoloji*, 13.

⁴⁴ Eugenio Trias, "Dini Düşünmek", çev. Mehmet Emin Özcan, *Din*, ed. Jacques Derrida, Gianni Vattimo (Ankara: Dost Kitabevi yayınları, 2014),92; Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*, 160.

⁴⁵ Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 326.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Çınar, *Rasyonel Teoloji*.

⁴⁷ Atakan Altınörs, *İdealar ve Dil Bağlamında Locke ve Leibniz* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016).

⁴⁸ Mehmet S. Aydın, *Tanrı-Ahlak İlişkisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 42,43.

⁴⁹ Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, 93.

⁵⁰ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*,78; Alasdair MacIntyre, *Varoluşçuluk*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001), 70; Tom Sorell, *Descartes - Düşüncenin Ustaları*, çev. Cemal Atilla (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2002) 69; Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 63; Çınar, *Rasyonel Teoloji*, 70.

⁵¹ Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, 77.

⁵² Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, 84.

bilimsellik anlayışına paralel biçimde, Tanrı'nın yaratmasındaki yetkinliktir. Leibniz'de ise Tanrı kendisi gibi ezeli olan monadları kullanarak bu dünyayı yaratmıştır. Leibniz felsefesinde mantıksal zorunluluk, Tanrı'yla beraber monadların da ezeliğini kabul etmeyi gerektirmektedir. Aksi halde dünyada yaşanan kötülüklerin mantıksal-rasyonel bir açıklaması mümkün olmayacaktır. Tanrı bu dünyayı yaratırken kendisinden bağımsız bir biçimde varolan monadlardan mümkün en iyi dünyayı yaratmıştır. Yani Tanrı mantıksal bütünlük içerisinde üzerine düşeni yapmış, kötülüğü mümkün olduğu kadar az miktarda yaratmıştır. Eğer monadlar imkân verseydi Tanrı daha iyi bir dünya yaratabilirdi.⁵³ Bu açıklamalarıyla Leibniz, Din Felsefesi'nin büyük sorunsalı kötülük problemine rasyonel bir çözüm getirmiştir. Ancak bu açıklamalar rasyonel olarak tutarlı kabul edilse bile, insanı kutsal olana ne kadar yakınlatacağıdır? Ya da Leibniz bu çözümü bulmasaydı Batı'da yaşayan insanlar ateist mi olacaktı? Descartes ve Leibniz örneklerinde olduğu gibi, Tanrı'nın varlığı lehine güçlü felsefeler üretilmiş olsa da Batı'da sekülerizm ve pozitivizm oldukça etkili olmuş ve söz konusu felsefeler sekülerizm ve pozitivizmin yayılmasına engel olamamıştır. Ancak yine de Batı dünyasında Tanrı fikri kaybolmamıştır. Nietzsche'nin ifadesiyle "Tanrı ölmüştür" ancak insanlar yine de ateist olmamışlardır. Çünkü ölen Batı metafizik-felsefi geleneği içerisinde üretilmiş olan Hristiyan teolojisinin Tanrısıdır. Eleştirilen ya da karşısında durulan Tanrı sadece epistemik zorunluluk olan Tanrı'dır. Başka bir ifadeyle bahsi geçen eleştirilerin tamamı, rasyonel sınırlarda inşa edilmiş felsefi bir kavram olarak Tanrı fikrinin inkârına dönüktür, evrensel bir yaratıcı fikrinin inkârına değil.

3. Müslümanca Din Felsefesi Yapmanın İmkânı

Bizim iddiamıza göre Tanrı kavramı *teizmin* kavramıdır, Allah ise başka bir şeydir ve bütün tartışmanın düğümlendiği nokta tam da burasıdır. Tanrı, insanın kendi felsefi-düşünsel sorunlarında kullanmak için epistemik sınırlarında icat ettiği beşeri bir kavramdır. Allah ise insanın epistemik sınırlarının üzerinde olan ve rasyonel kalıpları aşan aşkın bir varlığa işaret eder ki O'nun için varlık demenin bile bir indirgeme olacağı düşünülebilir. Yukarıda Heidegger'den bahsederken onun *onto-teoloji* görüşünün dinlere, modern felsefede üretilen rasyonel Tanrı kavramından daha yakın olduğunu söylemiştik. Biz sorunu bir metafizik algısı ve teolojinin neyle ilgili olduğuna dair bir sorun olarak tanımlıyoruz. Bu sebeple de Heidegger ve Derrida gibi filozoflar tarafından Batı metafizik geleneğine dair yapılan eleştirilerin bize katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Çünkü Modern felsefenin *rasyonel teolojik* görüşleri yaygın bir biçimde İslam düşüncesine sokulmuş ve bu etki hala devam etmektedir. Kant'tan beri farklı biçimlerde eleştirilen bu felsefe yapma biçiminin, İslam adına üretilen din felsefelerinde hala etkili olması ise İslam düşüncesinin kendi sorunlarını tespit etmesini zorlaştırmakta ve İslam'ın ve Kur'an'ın hiç de gündeminde olmayan birçok konunun İslam'ın çözüm üretmek zorunda olduğu bir konu gibi algılanmasına sebep olmaktadır.⁵⁴

Öyleyse Batı metafizik geleneğinin ürettiği din felsefeleri olarak tanımlayabileceğimiz teolojinin söylem ve iddiaları dinin (İslam'ın) neresindedir? Metafizik ile teolojinin birbiriyle olan sıkı ilişkisine dayanarak metafiziğe dair üretilen her eleştirinin teoloji için de geçerli olduğunu söyleyebilir, buna bağlı olarak da her türlü teolojinin bir indirgeme olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Günümüzde İslam başlığı altında yapılan, Modern Batı düşüncesinin izlerini taşıyan ve büyük ölçüde Batı dünyasında cereyan eden tartışma ve argümanların aktarımı olan⁵⁵ din felsefeleri de çoğunlukla Batı metafizik geleneğinin aynı indirgeyici üslubunu devam ettirerek İslam'ın inanç esaslarını epistemolojinin sınırları içinde ifade etmeye çalışmaktadır.⁵⁶ Örneğin Batı düşünce tarihinde Tanrı'nın kanıtları konusunda yaygın olarak savunulan görüşler ya da bu kanıtlara dair üretilen eleştiriler gerçekten İslam'ın da içinde olduğu tartışma konuları mıdır? Daha net bir ifadeyle sormak gerekirse, Kur'an'da kanıtlara başvurulmuş mudur? Ya da kanıt ve delil kelimeleri aynı anlamda kullanılabilir mi? Kur'an'da delil olduğu söylenen şeyler ya da diğer başka ayetler, Batı geleneğindeki gibi bir kanıt mı sunarlar yoksa başka bir gerçekliğe mi işaret ederler? Bir ilahiyatçının dinî metafizik üretmek gibi bir görevi ya da ihtiyacı var mıdır? Batılı bir ilahiyatçı, kendisini bu son soruya evet demek zorunda hissedebilir. Çünkü Batı'nın kutsal metin ve peygamberler tarihi algısı Müslümanlarınkinden çok farklıdır. Hatta birçok Hristiyan teolog Hz. İsa'nın tarihsel bir şahsiyet olmadığını, kutsal kitaplarının günümüze çok da sağlıklı bir biçimde ulaşmadığını kabul etmektedir.⁵⁷ Oysa Hz. Muhammed, kendisi hakkında çıkan dedikodulara kadar, vahiyden bağımsız kanallardan teferruatıyla bilinen tarihsel bir şahsiyettir. Bu tür

⁵³ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Monadoloji ya da Felsefenin İlkeleri*, çev. Ogün Ürek (İstanbul: Biblos Yayınları, 2003) 53; Anthony Kenny, *The God of The Philosophers*, (New York: Clarendon Press, 1992) 115; Çınar, *Rasyonel Teoloji*, 147.

⁵⁴ Ramazan Ertürk, *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Yarı Yayınları, 2002), 90.

⁵⁵ Ertürk, *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*. 87.

⁵⁶ Bu tür uygulamalara örnek olarak bk; Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*; Mahmut Aydın, *İsa Tanrı mı İnsan mı?*, (İstanbul: İz Yayınları, 2002).

farklar dikkate alındığında Batı geleneğinin kendine has bir teoloji literatürü oluşturmuş olması çok da anlaşılabilir bir durum değildir. Ancak söz konusu geleneğin bu tarihsel şartları dikkate alınmadan, orada üretilen felsefi-teolojik söylemlerin İslam düşüncesine dâhil edilmesinde bir kan uyuşmazlığı oluşacağı ortadadır ve İslam düşüncesi söz konusu uyuşmazlıktan kaynaklı düşünsel-felsefi sıkıntıları yoğun bir biçimde yaşamaktadır.

Bu sebeple Batı düşüncesinin kendi inanç sorunları ve tarihi içinde ürettiği kanıtların İslamî paradigmaya aynıyla taşınması, üzerinde durulması gereken bir konudur. İlk bakışta bir inançlı için kabul edilebilir görünen bu konu birkaç adım sonrasında aslında İslam'ın Allah tasavvuruna uygun olmayan sonuçları dayatmaktadır. Allah'ın kanıtlanabilir olduğunu ifade etmek, Allah'ın epistemik sınırlarda ifade edilebilen rasyonel bir kavrama indirgenerek nesneleşmesi anlamına gelecektir. Epistemik sınırlarda gerçekleştirilen bu kanıtlama edimi ise Tanrı'nın kanıtı olmaktan ziyade aklın ya da öznenin (cogitonun) kendi kendini kanıtlamasıdır.⁵⁸ Aynı zamanda, kanıtlandığı iddia edilen şey sadece yaratıcılık yönü dikkate alınan bir kavram olacak, O'nun Tanrı olmasının olmazsa olmaz diğer bazı özelliklerinin gözden kaçırılmasına sebep olacaktır. Rasyonel bir zorunluluk olmanın ötesinde bir fonksiyonu olmayan böyle bir yaratıcı fikri kabul edildiğinde, sanki sadece yaratmak için var olan bir Tanrı figürü çıkar karşımıza.⁵⁹ Yaratmak Tanrı'nın bir özelliğidir, ancak gerçeklik dünyasının bir temele oturtulabilmesi için rasyonel-epistemik bir zorunluluk ya da varlığı ve ahlakı mümkün kılan bir postüla olarak görülmesi⁶⁰, Tanrı'nın, metafizik spekülasyonun sonuçsuz kalmamak için üretilmiş bir kavram olarak kalmasına neden olacaktır. Bütün bu özellikler aynı zamanda *teistik* Tanrı düşüncesinin temel özellikleridir. Öyleyse İslam'daki Allah inancı yukarıda ifade edilen özelliklerle mi sınırlıdır? Ya da teist Tanrı fikri İslam'daki Allah inancını karşılayabilmekte midir?

İslam'ın Allah inancıyla uyumlu olmadığını düşündüğümüz *teistik* Tanrı kavramı, Batı geleneğinde de sık sık eleştirilmektedir. David Hume (öl. 1776) ve Immanuel Kant'ta gördüğümüz bu eleştirileri⁶¹ radikal bir biçime dönüştüren Soren Kierkegaard (öl. 1855), söz konusu *teistik* Tanrı fikrinin sınırlarını,⁶² yine kendi geleneğiyle bağlantılı bir biçimde ortaya koymuştur.⁶³ Kierkegaard'la zirveye ulaşan bu eleştiri geleneği son dönemde Paul Tillich (öl. 1965), Martin Buber (öl. 1965), John Hick (öl. 2012) gibi din felsefecilerince devam ettirilmektedir.⁶⁴ Bu eleştirilerin Türkiye'de de bazı din felsefecileri tarafından kabul gördüğüne, *rasyonel teoloji* üzerine bir eleştiri geleneğinin oluştuğuna şahitlik etmekteyiz.⁶⁵ Söz konusu akıl merkezli inanç tanımlamalarının eleştirisi fideistik bir söyleme kadar gitmektedir. Ancak *fideizm* ile katı akılcılık kutupları arasında gerçekleşen bu tartışma yine Batı geleneğinin kendi düşünsel çerçevesi içinde şekil almıştır.⁶⁶ Söz konusu tartışmanın ayrıntısına girmeden bizim vurgulamak istediğimiz nokta ise akılcılık ve *fideizm* arasında cereyan eden bu problematiği, aynı iki kutup arasında kalarak İslam inancına dâhil etmenin mümkün olup olmadığıdır. Epistemik sınırlara sıkıştırılmış bir Tanrı fikrinin İslam inancına çok da yakın olmadığını söyledik. Bunun karşısında yine Batı'da üretilmiş din felsefelerinin etkisinde kalarak fideistik bir söylem üretmek de aynı hatanın tekrarı olacaktır. İslam inanç esaslarından bir tanesini, Batı'nın kendi dinamikleriyle ortaya çıkan bir kavramla çözümlenmeye çalışmak bizi bazı sorunlarla karşı karşıya bırakacaktır. Yani Kierkegaard üzerinden bir İslam inanç tanımlaması yapmak İslam'ın paradigmatik bütünlüğünden uzaklaşmak anlamına gelecektir. Kanıtlanabilir teistik bir Tanrı fikri eleştirilecekse

⁵⁸ Ray Billington, *Religion Without God* (London: Routledge, 2002), 39.

⁵⁹ Alvin Plantinga, "Reason and Belief in God", *Faith and Rationality Reason and Belief in God*, ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff (London: University of Notre Dame Press, 1983), 19.

⁶⁰ Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, 47.

⁶¹ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (Ankara: İmge Yayınları, 2004) 218-223; Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1993), A626/B654, A627/B655; Stephen T. Davis, "The Ontological Argument", *The Rationality Of Theism*, ed. Paul Copan, Paul K. Moser (New York: Routledge, 2004), 97; William Lane Craig, "The Cosmological Argument", *The Rationality Of Theism*, ed. Paul Copan, Paul K. Moser (New York: Routledge, 2004), 112.

⁶² Kenny, *The God of The Philosophers*, 127.

⁶³ Malcolm Diamond, *Martin Buber - Jewish Existentialist*, (New York: Oxford University Press, 1960), 16; Recep Alpyağılı, *Wittgenstein ve Kierkegaard'dan Hareketle Din Felsefesi Yapmak* (İstanbul: İz Yayınları, 2013), 69-128.

⁶⁴ Bk. Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan, Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.); Martin Buber, *Ben ve Sen*, çev. İnci Palsay (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003); Martin Buber, *Tanrı Tutulması*, çev. Abdüllatif Tüzer (Ankara: Lotus yayınları, 2013); Aliye Çınar, *Varoluşçu Teolojide İnsan ve Anlam*, (İstanbul: Sentez Yayınları, 2015).

⁶⁵ Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*, 179; Ayrıca bk. Recep, Alpyağılı, *Türkiyede Otantik Felsefe Yapabilmenin İmkânı ve Din Felsefesi - Paul Ricoeur Örneği Üzerinden Bir Soruşturma* (İstanbul: İz Yayınları, 2018).

⁶⁶ Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 185.

eğer, bu eleştiri Batı geleneğindeki *rasyonel teoloji-fideizm* çatışması sınırlarında değil İslam'ın kendi dinamikleri dikkate alınarak yapılmalıdır. Çünkü İslam inancı ne *rasyonel teolojiye* ve kanıtlanabilir *teistik* Tanrı inancına kapı aralar ne de bunun karşısında fideistik bir söyleme zemin sunar.

Aslına bakılırsa Batı'da üretilen ve birbirine karşıt olan her iki çözüm biçimi de, Batı geleneğinde gerçekleşen din olgusu çerçevesinde değerlendirildiğinde çok da tutarsız söylem biçimleri olarak gözükmemektedir. Örneğin, rasyonel din söylemleri Orta Çağ din anlayışına bir cevap olarak değerlendirildiğinde ya da fideistik söylemin, Aydınlanma ve Hegel döneminin rasyonel din tanımlamalarına bir cevap olarak üretildiği dikkate alındığında her iki iddianın da bir haklılık paylarının olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Aynı durumun *deizm* için de geçerli olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Söz konusu çözüm biçimlerini zorunlu kılan teolojik, tarihsel ve toplumsal şartlar vardır. Ancak Batı'nın kendi tarihsel gelişiminde bir anlama sahip olan bu teoriler, İslam inanç sistemine sokulmaya çalışıldığında havada kalacaklardır. Çünkü İslam geleneğinin ve düşüncesinin kendine özel biricik, tikel tarihi vardır ve yukarıda bahsi geçen kavramların oluşumunu zorunlu kılacak gelişmeler İslam geleneğinde yaşanmamıştır.

Çalışmamızın son bölümünde şu hakkı iade etmek gerekir ki din üzerine üretilen söylemlerin barındırdıkları farklılık durumunu dikkate almanın ne derece önemli olduğuna dair çalışmalar yapılmıştır. Örneğin bazı çalışmalarda her toplum gibi İslam'ın da kendi özel şartları olduğu olgusu vurgulanmış, Din Felsefesi'ne dair söylemlerin çoğunlukla belli bir kültür atmosferinde gerçekleştiği için farklı Din Felsefeleri'nin olduğu kabul edilmiş, Batı kökenli felsefelerdeki dine dair söylemlerin epistemik sınırlarda icra edilmesi, insanı merkeze koyan ve insanın epistemik faaliyetini bütün doğruluk iddialarının nihai kriteri haline getiren Modern düşüncenin dini, akli bir zemine oturtmaya çalışması eleştirilmiş ve bu geleneğin günümüz Din Felsefeleri'ne etkisi yani Batı Düşüncesi'nin Batılı olmayan düşüncelere etkisi üzerinde durulmuş, bunun yanında “kendimize özgü” bir din felsefesinin imkânları sorgulanmıştır. Ancak yine de bütün dinler için özellikle de *teistik* olma noktasında bulunduğu iddia edilen semâvî dinler için ortak bazı kavramlarla hareket etmenin bir zorunluk olduğu ifade edilmiş, özellikle semâvî dinlerin, kendine özgü bir takım boyutları bulursa da, sorun ve çözümlerinin birbiriyle bağlantılı ele alınmasını engellemeyecek biçimde ilişkili oldukları ifade edilmiş, *teizmi* İslam'la yan yana getirmekte bir sakınca görülmemiş ve İslam'ın teistik bir din olduğu söylemi yerini korumuştur.⁶⁷ Oysa bize göre dinleri belli bir kavram ya da kavramlar aracılığıyla bütüncül bir biçimde ele almak, dinlerin kendine özel yanlarının bütün içinde eritilerek gözden kaçırılmasına sebep olacaktır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, her ne kadar semâvî olsalar da Yahûdî-Hristiyan geleneğinin kendine özel tarihsel şartları ve bu şartlar çerçevesinde oluşmuş sorun ve çözüm önerileri vardır. İki kültür arasındaki asıl uzaklaşma ise daha çok Orta Çağ sonrası Modern düşünce ve Aydınlanma döneminde gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemler arasında yaşanan gerilimi dikkate almadan o dönemlerden birinde ortaya çıkmış bir sorunu ya da o soruna dair üretilen çözümü doğrudan İslam'a taşımak bir indirgeme olacaktır.

Sonuç

Günümüzde Din Felsefesi çalışmaları çoğunlukla Batı'nın ürettiği kavram ve tartışmalar çerçevesinde yapılmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak Batı'da üretilen kavramlar doğrudan diğer kültürlerde yürütülen Din Felsefesi çalışmalarında yer almaktadır. Bu durum İslam dünyası için de geçerlidir. Oysa Batı düşünce tarihinin kendi tarihsel-teorik geçmişinin bir uzantısı olarak üretilen bir kavram, geçmişle olan bu bağlantısından dolayı İslam düşünce sistemine uygun düşmeyecektir. Çünkü İslam düşüncesinin kendine özel teorik bir atmosferi vardır.

Batı'da din üzerine üretilen söylemler genelde iki döneme karşı oluşturulmuş teoriler olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern düşüncede ve özellikle de Aydınlanma düşüncesinde üretilen din felsefeleri, Orta Çağ Batı düşüncesinin dinî görüşleriyle bir hesaplaşma biçiminde gerçekleşmiştir. Çağdaş dönemde ise bu hesaplaşma daha çok Modern dönemin rasyonalist-mekanist akıl dinine karşı gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple Batı düşüncesinin son dört yüzyılında üretilen din felsefeleri bu ilişkiler dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu tartışmaların sonucunda üretilen kavramların tamamının kendi tarihsel bağlamları içinde bir anlamı vardır.

Deizm ve *ateizm* kavramları bu konuda verilebilecek iki örnektir. Her iki kavram da Batı düşüncesinin dinî geçmişiyle girdiği hesaplaşma sonucu üretilmiştir. *Deizm*,⁶⁸ Modern felsefenin, kiliseyi aracı kurum olmaktan çıkararak insan aklını yani hümaniteyi

⁶⁷ Batı düşüncesinde üretilen dinî kavramların kendi tarihsel şartlarıyla bağlantısı ve bu kavramların diğer dinler için de kullanılmasının imkânları konusunda bk. Mehmet Sait Reçber, “Din Felsefesi Üzerine”, *Felsefe Dünyası* 1/55 (2012), 39-51.

⁶⁸ İslam düşüncesinde de Ebu Bekir Râzi gibi deist olarak kabul edilen filozoflar vardır. Ancak Râzi'nin düşüncesinin temelleri daha çok Antik Yunan geleneğindeki maddenin ezeli olduğu ve yoktan yaratılışın olmadığı soyutlamalara dayanmaktadır. Biz ise Orta Çağ ile Modern dönem arasındaki tepkisellik durumunda oluşmuş bir kavram olarak deizm kavramını ele aldık.

belirleyici kılan din anlayışıdır. Her ne kadar İslam inancı açısından kabul edilebilir bir görüş olmasa da *deizm*, Orta Çağ'daki kilise hegemonyası gerçeği dikkate alındığında, kendi içinde meşru bir tepki olarak gözükmektedir. *Ateizm* de Batı düşünce tarihinde kendi özel oluşum koşullarına sahip bir teoridir. *Ateistik* söylemlere baktığımızda da yine bu söylemlerin Batı düşüncesi içinde üretilmiş bazı din anlayışlarına ve pratik uygulamalara karşı üretilmiş olduklarını görmekteyiz. Marx'ın "*din afyondur*" sözü doğrudan Batı ekonomi politiğiyle alakalı bir söylemdir. İlk okunduğunda Tanrı'nın inkârı olarak yorumlanabilecek olan Nietzsche'nin "*Tanrı öldü*" sözü ve yine Heidegger'in *onto-teoloji* eleştirisi, anlam bütünlüğü içinde okuduklarında Modern Batı düşüncesinde üretilen metafiziklere ve bu bağlamda oluşturulmuş akıl dinine karşı yapılmış birer eleştiridir.

Bu iki kavramın yanında asıl üzerinde durulması gerektiğini düşündüğümüz diğer kavram ise *teizmdir*. Çünkü diğer iki kavramdan farklı olarak *teizm*, İslam inancına uygun bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Oysa *teizm*, Modern Batı düşüncesinin insanın epistemik sınırları içine hapsedtiği rasyonel Tanrı inancının kavramıdır. Bu sınırlı yapısından dolayı *teizmin* Tanrısı, Descartes, Leibniz, Kant gibi filozofların kendi düşünce sistemlerindeki kavramsal bütünlüğü sağlamak için kullandıkları ya da kullanmak zorunda kaldıkları bir ilke olmaktan öteye gidememektedir. Böyle bir Tanrı fikrinin de İslam'ın Allah inancını karşılamayacağı ortadadır.⁶⁹ Bu durumda yapılması gereken şey, başka bağlamlarda üretilen kavramları, bu durumlarını dikkate almadan doğrudan İslam'la ilişkilendirmekten uzak durmak ve İslam'ın kendi tarihsel ve teorik dinamiklerini dikkate alan Müslümanca bir Din Felsefesi üretmektir.

⁶⁹ Tanrı teriminin bütün dinlerin yaratıcı fikrini karşılayan ortak bir kavram ya da "Allah" lafzında olduğu gibi özel isim olarak kullanılmasının imkânları konusunda bk. Mehmet Sait Reçber, "Tanrı Terimi Üzerine", Felsefe Dünyası 1/31 (2001), 65-79.

Kaynakça

- Akdemir, Betül. *Çağdaş Din Felsefesinde Mistik Tecrübenin Epistemolojik Boyutu: Bağlamsalci Yaklaşım Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Aliy, Abdurrahman. *Felsefenin Tanrısı - Felsefi Teolojiye Giriş*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- Alpyağıl, Recep. *Kıta Avrupası Din Felsefesi ve Mistik Gelen-ekler*. İstanbul: İz yayınları, 2016.
- Alpyağıl, Recep. *Türkiyede Otantik Felsefe Yapabilmenin İmkânı ve Din Felsefesi - Paul Ricoeur Örneği Üzerinden Bir Soruşturma*. İstanbul: İz Yayınları, 2018.
- Alpyağıl, Recep. *Wittgenstein ve Kierkegaard'dan Hareketle Din Felsefesi Yapmak*. İstanbul: İz Yayınları, 2013.
- Altınörs, Atakan. *İdealar ve Dil Bağlamında Locke ve Leibniz*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi - İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Arayışı*. çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu. Ankara: Ayraç Yayınları, 1998.
- Aydın, Mahmut. *İsa Tanrı mı İnsan mı?*. İstanbul: İz Yayınları, 2002.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Aydın, Mehmet S. *Tanrı-Ahlak İlişkisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Bayam, Emine Gören. *Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Önbilgisi ve İnsan Hürriyeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Beckwith, Francis Joseph. "Theism, Miracles, and the Modern Mind". *The Rationality Of Theism*. ed. Paul Copan, Paul Moser. 221-236. New York: Routledge, 2004.
- Billington, Ray. *Religion Without God*. London: Routledge, 2002.
- Buber, Martin. *Ben ve Sen*. çev. İnci Palsay. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.
- Buber, Martin. *Tanrı Tutulması*. çev. Abdüllatif Tüzer. Ankara: Lotus yayınları, 2013.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İslam'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Clark, David. "Faith and Foundationalism". *The Rationality Of Theism*. ed. Paul Copan, Paul Moser. 35-54. New York: Routledge, 2004.
- Cornford, Francis Macdonald. *Dinden Felsefeye - Batı Nazariyatının Kökenleri Üzerine*. Çev. Özgüç Orhan. İstanbul: al-Baraka Yayınları, 2020.
- Craig, William Lane, "The Cosmological Argument". *The Rationality Of Theism*. ed. Paul Copan, Paul Moser. 112-131. New York: Routledge, 2004.
- Çetin, Erol. *Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.
- Çınar, Aliye. *Deizm ve Ateizm Üzerine*. İstanbul: Köprü Yayınları, 2018.
- Çınar, Aliye. *Rasyonel Teoloji*. İstanbul: Köprü Yayınları, 2018.
- Çınar, Aliye. *Varoluşçu Teolojide İnsan ve Anlam*. İstanbul: Sentez Yayınları, 2015.
- Davis, Stephen. "The Ontological Argument". *The Rationality Of Theism*. ed. Paul Copan, Paul Moser. 93-111. New York: Routledge, 2004.
- Derrida, Jacques. "İnanç ve Bilim". çev. Mehmet Emin Özcan. *Din*. ed. Jacques Derrida, Gianni Vattimo. 11-75. Ankara: Dost Kitabevi yayınları, 2014.
- Descartes, Rene. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. İbrahim Ethem Mesut. Erzurum: Babil Yayınları, 2000.
- Diamond, Malcolm, *Martin Buber - Jewish Existentialist*. New York: Oxford University Press, 1960.
- Ertürk, Ramazan. *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2002.
- Ewald, Oskar. *Fransız Aydınlanma Felsefesi*. çev. Gürsel Aytaç. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2013.
- Gilson, Etienne. *Tanrı ve Felsefe*. çev. Mehmet S. Aydın. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Goldmann, Lucien. *Aydınlanma Felsefesi*. çev. Emre Arslan. Ankara: Doruk Yayınları, 1999.
- Haar, Michel. "Nietzsche'nin Arayışı - Nietzsche ve İlahi Olanın Dönüşümü". çev. Ahmet Demirhan. *Nietzsche ve Din*. ed. Ahmet Demirhan. 197-220. Ankara: Nirengi Kitap, 2012.

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Din Felsefesi Dersleri*. Çev. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2018.
- Heidegger, Martin. *Metafizik Nedir?*. çev. Yusuf Örnek. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2009.
- Heidegger, Martin. *Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü ve Dünya Resimleri Çağı*. çev. Levent Özşar. Bursa: Asa Yayınları, 2001.
- Horkheimer, Max. *Akil Tutulması*. çev. Orhan Koçak. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. Ankara: İmge Yayınları, 2004.
- Kant, Immanuel. *Arı Usun Eleştirisi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 1993.
- Kenny, Anthony. *The God of The Philosophers*. New York: Clarendon Press, 1992.
- Koca, Ferhat. *İslam Düşüncesinde Seleflik - Genel Karakteristiği ve Günümüzdeki Motivasyonları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Koons, Robert. "Science and Theism: Concord, Not Conflict". *The Rationality Of Theism*. ed. Paul Copan, Paul Moser. 72-90. New York: Routledge, 2004.
- Küçükalp, Kasım. *Batı Metafizizinin Dekonstrüksiyonu: Heidegger ve Derrida*. İstanbul: Sentez Yayınları, 2008.
- Laoust, Henry. *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*. çev. E. Ruhi Fırlalı, Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Monadoloji ya da Felsefenin İlkeleri*. çev. Oğün Ürek. İstanbul: Biblos Yayınları, 2003.
- MacIntyre, Alasdair. *Varoluşçuluk*. çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001.
- Magill, Allan. *Aşırılığın Peygamberleri - Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*. çev. Tuncay Birkan. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Marion, Jean-Luc. "The "End of Metaphysics" as a Possibility". *Religion After Metaphysics*. ed. Mark Wrathall. 166-189. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marsden, George. "The Collapse of American Evangelical Academia". *Faith and Rationality Reason and Belief in God*. ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff. 219-264. London: University of Notre Dame Press, 1983.
- Marx, Karl. *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1997.
- Mehdiyev, Nebi. *Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar Ve Tanrı İnancının Rasyonelliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Nietzsche, Frederick. *Şen Bilim*. çev. Levent Özşar. Bursa: Asa Kitabevi, 2003.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açından İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Paley, William. *Natural Theology*. Ed. Matthew D. Eddy, David Knight, New York: Oxford University Press, 2006.
- Peperzak, Adriaan. "Religion After Onto-theology?". *Religion After Metaphysics*. ed. Mark Wrathall. 104-122. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pippin, Robert. "Love and Death in Nietzsche". *Religion After Metaphysics*. ed. Mark Wrathall. 7-28. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plantinga, Alvin. "Reason and Belief in God". *Faith and Rationality Reason and Belief in God*. ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff. 16-93. London: University of Notre Dame Press, 1983.
- Reçber, Mehmet Sait. "Din Felsefesi Üzerine". *Felsefe Dünyası*. 1/55 (2012), 39-51.
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı Terimi Üzerine". *Felsefe Dünyası*. 1/31 (2001), 65-79.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*. Ankara: Kitâbiyat Yayınları, 2004.
- Robertson, John. *Aydınlanma - Kısa Bir Giriş*. çev. Mustafa Kemal Sağlam. Ankara: Pruva Yayınları, 2019.
- Sorell, Tom. *Descartes - Düşüncenin Ustaları*. çev. Cemal Atila. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2002.
- Sterrett, J. Macbride. *Modernism in Religion*. New York: The Macmillan Company, 1922.
- Tan, Yusuf. *Din Felsefesinde Teizm-Ateizm Tartışmalarında Kullanılan Kanutların Mantıksal Analizi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Thomson, Iain D. *Heidegger - Ontoteoloji - Teknoloji ve Eğitim Politikaları*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2012.
- Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*. çev. Fahrullah Terkan, Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Tokat, Latif. *Din Felsefesi Yazıları*. Ankara: Elis Yayınları, 2015.

Topaloğlu, Aydın. *Ateizm ve Eleştirisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.

Topaloğlu, Aydın. *Filozofların Tanrısı - Teistik Perspektif*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014.

Trias, Eugenio. "Dini Düşünmek". çev. Mehmet Emin Özcan. *Din*. ed. Jacques Derrida, Gianni Vattimo. 91-104. Ankara: Dost Kitabevi yayınları, 2014.

Vattimo, Gianni. "After Onto-theology: Philosophy Between Science and Religion." *Religion After Metaphysics*. ed. Mark Wrathall. 29-36. Cambridge: Cambridge University Press.

Wolterstorff, Nicholas, "Can Belief in God Be Rational If It Has No Foundations?". *Faith and Rationality Reason and Belief in God*. ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff. 135-187. London: University of Notre Dame Press, 1983.

Wrathall, Mark, "Introduction: Metaphysics and Onto-theology". *Religion After Metaphysics*. ed. Mark Wrathall. 1-6. Cambridge: Cambridge University Press.

Yıldız, İbrahim. *Teizm Ve Ateizm: Delilci Kötülük Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.